

2000'DEN GÜNÜMÜZE BELGESEL FİLMLERDE BALKANLAR

Sali SALİJİ

Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, salisaliyi(at)gmail.com

ÖZ

Anahtar Kelimeler:

*Balkanlar, Belgesel
Sinema, Belgesel
Film, Uzunmetrajlı
Belgesel Film,
Sinema, Balkan
Müzik Üçlemesi,
Kültür, İç Savaş,
Yugoslavya*

Balkanların özellikle son iki yüzyılı barıştan çok savaşlar, göçler vb. durumlarla geçirdiği için dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Bundan dolayı neredeyse sinemanın icadıyla birlikte, bu bölgede haber niteliğinde çeşitli belgesel filmler çekilmektedir. Dolayısıyla Balkanlar belgesel sinemaya neredeyse icadından beri konu olmuştur. Biz bu başlangıç döneminden çok 2000'li yıllardan günümüze kadar Balkanlar'ın belgesel sinemadaki sunumu üzerine duracağız. Bu döneme de eğildiğimiz zaman kimi global, kimi yerel düzeydeki dinamikler, Yugoslavya'daki iç savaş gibi, doğrudan belgesel filmlerin temalarını oluşturmaktadır.

THE BALKANS IN DOCUMENTARY FILMS SINCE 2000's

ABSTRACT

Keywords:

*Balkans, Docu-
mentary, Cinema,
Feature Length
Documentary Film,
Balkan Music Tril-
ogy, Culture, Civil
War, Yugoslavia*

Balkans, especially in the last two centuries has drawn more attention to the region not with peace but with wars, migrations and in general with negative societal aspects. For this reason alone, along with the invention of cinema, various documentary films are shot in this region that bares the context of news. Therefore, the Balkans from the invention of cinema onwards, has always been the subject for documentary films. We will concentrate more on the post 2000's decade, to the contemporary times in the Balkans and the regions representation in documentary cinema. When we look at this period of time, we see that, sometimes the local dynamics and the civil wars in Yugoslavia are the main themes of these documentary films.

Balkan insanları aslında zeki insanlardır. Doğu'dan çalışmama alışkanlığını benimserken, Batı'dan güzel yaşama alışkanlığını benimsemişlerdir. Hayatın kendisi fazlasıyla acele ettiği için bir yere ulaşmak amacıyla acele etmiyorlar. Yarından sonraki gün onları pek ilgilendirmez çünkü kader zaten olacakları çok önceden belirlenmiştir. Böyle bir durumda onların yapabilecekleri pek fazla bir şey yok. Genellikle bir tek zor durumlarda birlikte hareket edebiliyorlar, çünkü beraber ya da birlik olmayı pek sevmiyorlar. Neredeyse kimseye güvenmiyorlar ama güzel söze çok kolay kanabiliyorlar. Kahramanlara pek benzemezler ama onları tehditle korkutmak neredeyse imkansız. Mesela uzun süre bir şeyle ilgilenmezler, etraflarında ne olup bitikleriyle de ilgilenmez gibi görünürler, ondan sonra da birden bire her şeyle ilgilenmeye başlayabilirler. Yine de aynı şekilde, aniden ilgisiz görünüp hiçbir şey hatırlamıyor moduna geçebiliyorlar. Daha doğrusu işlerine gelmeyen hatırlamak istemiyorlar. Değişimi ve yeniliği sevmeyenler çünkü bunların her ikisi başlarına mutlaka bir kötülük getirmiştir. Bir insandan, iyilik yapmış olan biri olsa bile, çok kolay bıkarlar. Tuhaf bir dünya: dedikodunu yapar ama seni sever; yanağından öper ama senden nefret eder; (...) Hem umut hem sevap için yaşarlar ancak asla neyin, ne zaman baskın olacağını bilemezsin. (Selimoviç, 2018: 131)

Makaleme, “Balkanlar’ı Tahayyül Etmek” adlı kitabıyla tüm dünyada tanınan, Bulgar asıllı tarih profesörü Maria Todorova’dan bir alıntıyla başlamak istiyorum: “Bana Balkanlar’ı, bir gurur veya utanç kaynağı yapmadan sevmeyi öğreten anneme ve babama.” (Todorova, 2003) İlk defa 1997 yılında Oxford University Press tarafından “Imaging the Balkans” adıyla basılan bu kitap, Balkanlar konusunda adeta bir başucu kitabı sayılmaktadır. Basıldığından beri de Balkanlar söz konusu olunca belki de en fazla atıfta bulunulan kitap niteliğini taşımaktadır. Ancak son 20 yılda Balkanlar konusunda dünyaca çapında kabul gören bir eserden söz ettiğimizi vurgulamak istedim. Gelelim bu kitabın atıf kısmına ve bunu size aktarma sebebine. Balkanlar üzerine araştırma yapanlar, Balkan coğrafyasını gezenlerin, oralarda akrabaları ya da arkadaşları olanların bu alıntıyı niye yaptığını az çok tahmin ettiklerini düşünüyorum. Balkanlar söz konusu olunca bu atıfta iki önemli kavram var: gurur ve utanç. Balkanlar’ı anlamak istiyorsak eğer bu kavramların sosyo-kültürel, antropolojik ve tarihsel açıdan ne derece önemli olduklarını kavramamız gerekir. Dolayısıyla Balkanlar neden birinin gurur ya da utanç kaynağı olsun sorusu bizim açımızdan önemli bir sorudur. Herşeyden önce Balkanlar’daki toplumların zihniyeti tam da bu ikilem üzerinde inşa edilmiş olup neredeyse kusursuz bir aşırı uçlar zihniyetidir. Yani ya barış ya savaş, ya düğün ya cenaze, ya aşk ya da nefret olmalı. Önemli olan bir uça olmak ve bu uça olmanın sebepleri çoğu zaman rasyonel değildir. Hangi uça olunacağını çoğu zaman bir takım irrasyonel refleksler belirler. Türkiye’nin Doğu ile Batı medeniyeti arasında sıkışmış bir ülke olduğu sıkça dile

getirilen bir tespittir. Bunun doğruluk payı tabii ki de vardır. Ancak ömrümün yarısını Balkanlar’da ve diğer yarısını da Türkiye’de geçirmiş biri olarak bu Doğu Batı ikileminin Balkanlar’da Türkiye’ye göre bir kaç kat fazla hissedildiğini ve görüldüğünü söyleyebilirim. Buna rağmen Balkanlar’da yaşayan insanlar çoğu zaman gururlu bir şekilde Balkanlar’dan olduklarını söylemeyi severler. Ancak özellikle Berlin Duvarı’nın yıkılışından sonra, Varşova Pakti’nin dağılması, Yugoslavya’nın parçalanması, Avrupa Birliği’nin genişleme süreci, NATO’nun Yugoslavya iç savaşına müdahalesi gibi küresel ve yerel sebepler kimi insanlar için Balkanlar’ı utanç kaynağını haline getirmiştir. Bu düşünceye yukarıda belirttiklerimizin dışında en önemli katkıyı demokrasi ve iktisat alanlarındaki başarısızlıklar yapmaktadır.

Tam da bu noktada özellikle AB’nin genişleme sürecinden sonra gözüme batan bir konudan söz etmek istiyorum. Bu konuyla ilgili örnek olarak Macaristan’ı ele almak istiyorum. Mesela AB’nin genişleme sürecinden önce Macaristan Balkan adıyla adlandırılan (örn. Balkan Voleybol Şampiyonası gibi) tüm spor ve kültürel faaliyetlere ve yarışmalara katılan bir ülkeyken, AB’ye üye olduktan sonra Balkan haritasından silinmekle birlikte, kendisine yeni bir isim bulup Orta Avrupa ülkesi olarak anılmaya başladı. Bu örnek çok bariz bir şekilde Balkanlar gibi, yani ülke olmayıp belli bölgeye tarihsel, sosyolojik, kültürel ve siyasi sebeplerle adlandırılan ülkelerin bir çok yerel ve küresel sebepten dolayı o bölgeye ait olabileceğini veya olmayabileceğini göstermektedir. Bir başka örnek olarak İtalya gösterilebilir. Çünkü coğrafi olarak İtalya da Türkiye gibi bir ucuyla Balkanlar’a ait bir ülkedir. Özellikle Trieste şehri ve etrafını kast ediyoruz. Ancak buna karşın bildiğimiz kadarıyla İtalya Balkanlar adıyla anılan herhangi bir organizasyonda yer almış bir ülke değil. Tamam, bu bağlamda siyasetin ve hükümetlerin gücü tartışılmazdır. Ancak Balkanlar siyaset üstü, coğrafya üstü, ortak bir ruh halini temsil ettiği için Batı’nın neredeyse bir yüzyıldan fazla Balkanlar’ın isminin unutturma ve insanların beyinlerinden silme çabası, aralarındaki savaşlara rağmen, yetmemiştir. Belki de bu ortak ruh halini anlamamız için Batı medeniyetine ait olan bir Slovenyalı yazarın, Doğu medeniyetine yani Balkanlar’a daha yakın olan Sırbistan’ın başkenti Belgrad hakkındaki yazdıkları yardımcı olabilir: “Niye yalan söyleyim o şehir beni büyüledi! Ljubljana’nın (Slovenya’nın başkenti) bana veremediği her şeyi veriyordu. Belgrad bana ilk defa büyük şehirlere has olan tehlike ve heyecan duygusunu yaşatan şehir oldu. Bana bu duyguyu mesela Viyana asla veremezdi. Kaldı ki bu Habsburg şehriden öyle bir beklentim de olmadı. Hal-

buki Slovenya'da doğup, büyüyen birisi için tarih, sosyoloji, coğrafya ve zihniyet açısından Viyana Belgrad'a göre kat kat bana daha yakın olması gerekirdi. Belgrad deneyimi bana, nasıl desem, bir çeşit 'kentsel özbiçinç' aşıladı. Belki benim o zamanki Batı standartlarıma göre bu biçinç yeteri kadar sofistike değildi, ama ne yapalım, beni fazlasıyla büyülemeye yetmişti." (Debeljak, 2001: 23, 24) Eski Yugoslavya'nın altı cumhuriyetinden biri olan Slovenya sosyo-kültürel ve iktisadi gelişmişlik bakımından diğer beş cumhuriyetten (Sırbistan, Hırvatistan, Bosna Hersek, Makedonya ve Karadağ) oldukça farklıydı. Slav kökenli bir ülke olmasına karşın daha çok bir Alman ülkesini andırmaktaydı. Bu ülkenin vatan-daşı olan birinin Balkan kelimesinin özellikle stereotip anlamında ihtiva ettiği tüm özelliklere sahip olan Sırbistan'a bakışı bizim için değerli. Çünkü bu görüş aynı zamanda Batı'nın Balkanlar'la ilgili ikilemini çok güzel bir şekilde vurgulamaktadır. Çünkü Batı medeniyeti ile Balkanlar arasındaki ilişki aşk ve nefret arasında sürekli gidip gelmektedir. Kimi zaman bu ilişki patolojiktir, çünkü nefretin olduğu yerde beraberliğin devam etmesi gerekir ve normalde ayrılıkla sonuçlanmalıdır. Bu ilişkide ise ayrılık asla gerçekleşmemiştir. Tam olarak neyi kast ettiğimi daha açık bir şekilde anlatmaya çalışayım. Batı medeniyetini temsil eden zihniyet Balkanları çoğu zaman gerçekçi olmayan Oryantalist bakış açısıyla incelediği için hastalıklı, az gelişmiş, Batıdan çok Doğu'dan etkilenmiş bir coğrafya olarak görmektedir. Dolayısıyla bu anlamda pek de hoşlandığını söyleyemeyiz. Diğer taraftan da Batı medeniyetinin özellikle Hristiyan dini ve ahlakı üzerine inşa ettiği değerleri Osmanlı İmparatorluğu tehdidinden korunmak için Balkanları hep ön cephe olarak kullanmıştır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu bağlamında baktığımızda 1389 yılındaki Kosova Savaşı'ndan başlayıp imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiştir. Fransız Devrimi'nden bu yana iki yüzyıldan fazla geçmesine rağmen Balkanlar'ın bir türlü huzur bulamamasında temel sebep de budur. Ulus devlet fikriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesine önemli ölçüde katkıda bulunan Fransız Devrimi rüzgarı, özellikle coğrafi konumu bakımından, daha sonra kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti topraklarından önce Balkanlar'da esmeye başlamıştır. Bundan dolayı Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini de oluşturan ulus - devlet fikri ilk önce Balkanlar'da yeşermiştir dersek yanlış olmaz diye düşünüyorum. Kaldı ki "Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler" adlı, değişik yazarların makalelerinden oluşan kitap söz konusu durumu çok güzel bir şekilde açıklıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında Fransız Devrimi'nden etkilenen değişik uluslar özellikle kahvehane gibi mekanlarda bu tür ulus - devlet vb.

fikirlerini paylaşmaktadırlar. Bu tür mekanlarda bulunan Türkler de mutlaka ki bu ulus - devlet fikrini duyup etkilenmişlerdir. (Desmet - Gregoire & Georgeon, 1998) Kısaca, Batı'nın kendi çıkarlarından kaynaklanan bu ikiyüzlülüğü seni sevmiyorum, biraz da gülünç buluyorum, hatta kimi zaman da iğreniyorum ama senden faydalanabilirim, yani sensiz yapamam Balkanlar'daki insanların Balkan kelimesini buna karşı bir refleks olarak kullanmalarına yol açmıştır. Ben Avrupalıyım demeden önce hala Balkanlar'danım denmesindeki en önemli sebep yukarda söz ettiğim bağlamdaki Batı'nın ikiyüzlülüğünden kaynaklandığını söyleyebilirim. En azından böyle bir diyalektik ilişki kurulabilir. Burada bir diğer önemli nokta ise Batı medeniyetine ait toplumların, özellikle sanayi devrim sonrası, tam anlamında bir maddi ve rasyonel uygarlığa geçiş yaşamaları birey olarak son derece gelişmelerini sağlamıştır. Ancak bu durum insanların birbirlerine karşı daha mesafeli, soğuk ve ölçülü davranmalarına yol açmıştır. Bunu tabii ki de yalnızca sanayi devrimine veya liberal kapitalizmin yarattığı sosyolojik boyuta indirgememek gerekir. Çünkü bu başlı başına bir süreçtir. Binyıldan uzun bir süreç ve konumuzun kapsamına girmediği için burada daha detaylı incelemeyeceğim. Ancak bunu belirtmekte fayda vardır. Demek istiyorum ki, tıpkı Slovenyalı yazardan alıntıladığı gibi, bu Batıdan gelen 'soğuk' insanlara, Balkanlar'daki 'sıcakkanlı' insanlar çekici gelmektedir. Bu sıcakkanlılığın savaşlara rağmen bitip tükenmeyen hayat enerjisi, aşırı uçlarda olma, ve Balkanlar'a has olan uçukluk Batılı insanı her zaman büyüleyip cezbetmiştir ve de büyülemeye devam etmektedir.

Balkanların özellikle son iki yüzyılı barıştan çok savaşlar, göçler vb. durumlarla geçirdiği için dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Bundan dolayı neredeyse sinemanın icadıyla birlikte, bu bölgede haber niteliğinde çeşitli belgesel filmler çekilmektedir. Dolayısıyla Balkanlar belgesel sinemaya neredeyse icadından beri konu olmuştur. Biz bu başlangıç döneminden çok 2000'li yıllardan günümüze kadar Balkanlar'ın belgesel sinemadaki sunumu üzerine duracağız. Bu döneme de eğildiğimiz zaman kimi global, kimi yerel düzeydeki dinamikler, Yugoslavya'daki iç savaş gibi, doğrudan belgesel filmlerin temalarını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle kültürel yanıyla zengin olan Balkanlar belgesel sinemanın ve kimi TV kanallarının dikkatini üzerine çekmeyi başarmıştır. Bu bağlamda 'Balkan Müzik Trilajisi' adlı üç uzunmetrajlı belgesel film den oluşan trilojiden de söz etmekle kalmayıp, günümüzde bu tarz çekilen diğer belgesel filmlere de değinmeye çalışacağım.

Bunun yanı sıra internet çağında yaşadığımızı

asla unutmamamız lazım. İnternetin belgesel sinemaya büyük bir katkısı olmuştur. Bunun için belki de en iyi örneği YouTube'daki yaklaşık sekiz milyon takipçisiyle meşhur olan Amerikan kökenli Vice kanalıdır. Kanalin en önemli özelliği dünyanın her yerinde çeşitli, özellikle çok fazla değinilmeyen konularda belgesel çekmektir. Bu kanal 2012 yılında bir saat uzunluğunda ve beş bölümden oluşan *Around the Balkans in 20+Days* (20 Günden Uzun Süre Balkanlar'da) adlı belgesel filmini çekmiştir. Genelde yabancı bir gazeteci, sinemacı vb. kişilerin gözünden adı kötüye çıkmış Balkanlar hakkındaki düşüncelerini duymak ve onun gözünden nasıl görüldüğünü anlatmak, biz Balkanlar'da doğup büyüyenler için her zaman enteresan olmuştur. Daha önce de dediğimiz gibi altı cumhuriyetten oluşan eski Yugoslavya topraklarını gezerken bu ekip her nedense o altı cumhuriyetten en gelişmiş olan iki cumhuriyeti Slovenya ve Hırvatistan'ı atlamıştır. Bunun iki sebebi vardır, birincisi Batı katolik dinine mensup olan bu iki ülkeyi doğuyla şu veya bu şekilde görmek istemeyip, tıpkı Macaristan gibi bir an önce Balkan ismiyle anılmamalarını isteme dürtüsü. İkincisi bu tarz belgeseller için seyirci bakımından şov ve çekicilik açısından bu iki ülkede Doğu ile Batı arasında sıkışık kalmış diğer dört cumhuriyette (Sırbistan, Bosna Hersek, Makedonya ve Karadağ) olduğu kadar malzemenin olmayışıdır. Sonuca baktığımızda, Balkanlar hakkında belki de en fazla insan sayısı tarafından izlenmiş bu belgeselin Balkanlar'da yaşayan insanlara bilmedikleri veya görmedikleri bir şey göstermemektedir. Bu belgesel aslında bir kez daha Batı'nın hala ne derece stereotip düzeyinde Balkanlar'a baktığının tipik bir göstergesidir. Nedir bu stereotipler? Filmde bunlardan oldukça fazla örnek var. Birkaçından söz etmek gerekirse, köylü müziği, yarı sarhoş insanların düğünlerde halay çekmesi, fakirlik, aşırı lüks ve spor arabalar, sokaklarda mafya ve etnik hoşgörüsüzlük. Kısaca bu belgesele göre Balkanlar Avrupa'nın karanlık tarafı veya yaramaz çocuğu olarak gösterilmekte ve görülmektedir. Bu da daha önce de dediğimiz gibi yeni bir şey değil. Batı toplumların Balkanlar'a has olan bu bakış açısı neredeyse bir yüzyıldan fazladır devam etmektedir. Balkanlar'ın öyle olmadığını iddia etmiyoruz, ama bu bakışın sorunlu, önyargılarla dolu ve kimi zaman da özellikle ileri sürüldüğünü söylemek lazım.

Peki bu önyargılar yalnız Batılı toplumlarında mı var? Tabii ki de hayır, Balkanlar'da yüzlerce, hatta kimi örneklerde binlerce yıl beraber yaşamış toplumların birbirlerine karşı olan önyargıları insanı kimi zaman hayrete düşürebilecek kadar ileri gidebilmektedir. Bu önyargılar, en basit ufak tefek şeylerden, örneğin yoğurt kimin? baklava kimin? Sırp'ların Boşnaklar'a

sız Türk veya Sırp'sınız demesine ve bundan dolayı da insanların birbirlerini öldürebilecek ve savaşa girilebilecek kadar ileri gidebilmelerine yol açmaktadır. Ancak önyargılar içi boş olan şeyler değildir. Mantığında çoğu zaman ötekileştirme olduğu için çeşitli referanslardan beslenmektedirler. Bu referansların kökenleri tarihi, dini, sosyo-kültürel, antropolojik vb. alanlardan beslenmektedir. İnsanlar da çoğunlukla, mutlak, tartışılmaz ve uğruna ölüme gidilebilecek kadar ileriye gidebilmektedirler. Halbuki bu önyargıların bilimsel doğruluğuna bakıldığında çoğu zaman bu 'uğruna ölünecek' bilgilerin yanlış olduğu sonucuna varılmaktadır. Maalesef Balkanlar'daki siyaset çoğu zaman bu önyargılardan faydalanmaktadır. Hatta özellikle eski Yugoslavya topraklarında bunların sayesinde uzun yıllar iktidarda kalıp bir şey yapmayan siyasetçiler oldukça fazla.

Belgrad film okulundan mezun olan Bulgar kökenli yönetmen Adela Peeva 2003 yılında çektiği '*Chia e tazi pesen?*' (Bu şarkı kimin?) adlı uzunmetrajlı belgesel filmiyle, dünya çapında ünlenmekle beraber Balkanlar'da ufak tefek şeylerin bile anlaşmazlıklara ne derece yol açabileceğini göstermiştir. Filmin fikri aslında çok basittir, yönetmen çocukluğundan beri duyduğu şarkının kime ait olduğunu öğrenmeye çalışır. Söz konusu şarkı Türkiye'de 'Katibim' adıyla tanınmakla beraber Balkanlar'ın neredeyse tüm ülkelerinde, kendi dillerinde söylenmektedir. Doğal olarak da herkes bu şarkının kendisine ait olduğunu söylemektedir. Bu aslında basit görünen olay Balkanlar gibi bir yerde 'sahnelendiği için' müthiş dramatik bir altyapıyı hazırlamaktadır. Bu noktadan sonra da yönetmenin çok fazla bir şey yapmasına gerek yok. Çünkü az çok bu şarkının söylendiği Sırbistan, Makedonya, Yunanistan vb. ülkelerde ne gibi cevaplar alınabileceğini, bu cevaplar ve tepkilerin filme ne derece renklilik katabileceğini filmi izleyenler bilir, izlemeyenler bile az çok tahmin edebilir. Peki böyle ufak tefek şeyler gündelik hayatta niye bu derece önemlidir ve bunlar yüzünden insanlar niye birbirlerinden nefret edebiliyorlar? Herşeyden önce Balkanlar'daki toplumlar bir çok açıdan birbirlerine inanılmaz derecede benzerlerdir. Farklı dine ve ulusa mensup olmaları, özellikle siyasetin desteği sayesinde birbirine inanılmaz derecede benzeyen bu insanlar benzemezlikleriyle ön plana çıkmak isterler. Bu ötekiden farklı ve değişik olma çabası çoğu zaman insanları içinden çıkılmaz ve gülünç durumlara düşürmektedir. Özellikle Fransız Devrimi'nden sonra Osmanlı topraklarında özellikle Balkanlar'da verilen özerkliklerin tümü bağımsız devlet olmakla sonuçlanmıştır. Paul Connerton '*Toplumlar Nasıl Anımsar?*' (Connerton, 2. Baskı – 2014) adlı kitabında çok net bir şekilde toplumların uluslaşma süreçle-

rinde bir takım, öteki toplumlardan farklı olma çabaları ve tarihsel olaylar üzerinde kimliklerini inşa ettiklerini söylemektedir. Enteresan olan bu üzerine kimliklerini inşa ettikleri tarihsel olaylar galibiyetle sonuçlanabileceği gibi mağlubiyetle de sonuçlanmış olabilirler. Örneğin Sırp Savaşı'nı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kaybetmiştir, ama yine de bu savaş onların ulus olma fikrindeki en önemli tarihsel olaylardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu farklı olma ve ötekileştirme refleksi Balkanlar'daki toplumların birbirlerine abartılı derecede benzemelerine karşın ufak tefek, gündelik bir takım şeyler üzerinden, mesela yukardaki adı geçen filmde de olduğu gibi bir şarkının bir hayat meselesiymiş gibi veya dönerin kimin olduğunu veya olmadığını onlarca yıl tartışabilmektedirler. Ve bu tür konulardan yola çıkarak tarihin en kanlı savaşlarını gereksiz ve alakasız bir şekilde birbirlerine hatırlatabilmektedirler. Çünkü bu topraklarda bir şeyin sahibi olmak, birinden üstün olmak gündelik hayatın son derece önemli ve belirleyici bir unsurdur. Küçümseme, altta kalma, üstün olma, vb. kavramlar Balkanlar'daki toplumların gündelik hayatında hala önem arz eden kavramlardır. Yalnızca önem arz etmekle kalmayıp çoğu zaman gündelik hayatı belirlemektedir. Bu kavramların sosyal ve antropolojik kökenlerine indiğimizde 'potlaç' kavramıyla karşılaşırız. Bu kavramdan ilk söz eden kişi Fransız sosyolog ve antropolog Marcel Mauss'tur. (Mos, 1998) Kendisi "*Bağış Üzerine – Arkaik Topumlarda Değiş Tokuşun Anlamı ve Şekilleri* adlı eserinde Trakya, Balkanlar, hatta XX. Yüzyıla kadar Fransa ve Almanya'da da bu kültürün kalıntılarına rastlandığını söylemektedir. Potlaç kültürü tek tanrılı dinler öncesi döneminden gelen ve uzun süre yeryüzünde egemen olan bir yaşam biçimidir. Temelde beslenmek ve tüketmek anlamına gelmektedir. Daha geniş anlamda ise şölen, düğün ve tören gibi anlamları içinde barındırmaktadır. Potlaçın özünde üç önemli unsur yer almaktadır: *vermek*, *almak* ve *alınanın karşılığını daha çoğuyla iade etmek*. Bunların arasında en önemli olan *vermektir*. Çünkü ne kadar çok verilirse o kadar çok prestij ve itibar artmaktadır. Aslında bu bir anlamda *alan el – veren el* ilişkisidir ve oyunun temel kuralı alan el konumuna düşmemekte yatar. Çünkü alan el veren el'e boyun eğmek zorundadır. Potlaç genellikle yalnızca şölen, tören ve ilkel toplumla özdeş kültürel bir veri olarak algılanmakta ve sunulmaktadır. Halbuki bu basit görünümlerin arkasında bütün bir düzenin mantığı yatmaktadır." (Saliji, 2004: 52) Buraya nasıl geldik? Amacımız Balkanlar'da veya Balkanlar hakkında çekilen bir kaç belgeselden yola çıkarak burada yaşayan toplumları daha iyi tanıyabilmek ve anlayabilmek. 2014 yılında '*Rock the Trumpet (a movie which doesn't want to*

be a documentary)' (Çal Trumpet – Belgesel Olmak İstemeyen Bir Film) adıyla 'Balkan Müzik Üçlemesi'nin ilk uzunmetrajlı filminin özellikle yapım öncesi ve yapım sırasındaki aşamada niye böyle bir film çekmek istediğimi bana soran çok oldu. Bunun yanı sıra özellikle son yıllarda Balkanlar'daki trampatlerle ilgili bir çok filmin çekildiği de bana sıkça hatırlatılmıştı o zamanlar. Ancak ben bu projemi daha 2012 yılında, hem içerik hem teknik bakımından belli bir konsept çerçevesine oturarak hayata geçirmeye başlamıştım. Vazgeçmek bu projemin hiçbir aşamasında aklımın ucundan bile geçmedi. Çünkü araştırmamı ve hazırlığımı çok iyi yapmıştım. Konuyla ilgili bir çok filmin çekilmiş olması beni vazgeçtirmek için bir sebep değildi. Çünkü çekilen bu filmleri izledikçe benim ne kadar haklı sebeplerle bu projeyi gerçekleştirmek istediğimi daha iyi anlıyordum. Bu bir duygu olmaktan öte, yaratıcılıktan da öte, mesleki bir tespitti. Çünkü bu filmimin konusunu oluşturan Goran Bregović'in (Goran Bregović) dünya çapında meşhur ettiği Balkan trampetin ana mekanını anlatıyordu: Guča (Sırbistan) Trumpet Festivali'ni. Bunun yanı sıra film boyunca alakasız gibi görünen tuhaf görünümlü rockçuların filmin sonuna kadarki hikayesi ve bu görünüşte onlarla alakasız mekan ve müzikle bağlantısı tam da Balkanlar'a has olan hafif kara komedi, absürd ve buruk bir tat veriyordu filme. Film bir Türk yapımı olması bakımından Balkanlar'da beklediğimden büyük bir ilgi gördü. Düşüncemde yanılmamıştım, çünkü oradaki insanlar filmimin farklılığını ve samimiyetini hemen hissetmişlerdi. Ve filmdeki bu samimiyet özellikle çok takdir edildi. Çünkü ben filmimi çekmeye başladığım zaman özellikle Batı ve bunun da özelinde Amerikalı belgesel yönetmenler bu trampet festivaline ciddi ilgi göstermeye başlamışlardı. Ancak bunlar trampetin özüyle ilgilenmek yerine, yüzeysel, onları cezbeden sarhoş, tuhaf, uçuk vb. görünümdeki insanları göstermek, bundan şov yaparak film çekmekteydiler. Benim projem ise daha düşünce aşamasındayken tam da buna karşı, buna bir tepki projesiydi. Çünkü yaklaşık yarı milyon insanın toplandığı ve şu ana kadar seksenin üzerinden ülkeden ziyaret edilen Guča Trumpet Festivali her şeyden önce bir trampet mabedidir. Balkanlar'ın kalbidir, özlerinden ve sırlarından biridir. Bunun şov kısmına dair benim de çok çektiğim görüntü oldu ancak onları en minimal olabilecek düzeyde kullandım. Oradaki yazılı ve görsel medyaya verdiğim çeşitli röportajlarda da defalarca bu konuyla ilgili uyarıda bulundum. Çünkü bu festivalin bir çılgın yer, çokça şovun vb. şeylerin olduğu mekan olarak takdim edilmesi bir taraftan insanları esas konudan, yani trampeten saptırmaya yarar. Diğer taraftan ise şov ve çılgınlıklar günümüz müzik

festivallerin anılmak istedikleri şeylerdir. Ancak bu şov etkisi uzun süren bir etki değil ve geçicidir. Şöyle ki üç yıl birinin şovu etkili olur, daha sonra insanlar onu terk edip daha aktüel ve ilgi çekici bir başka şova ilgi duyabilirler. Tam da bu yüzden popüler müzik olmayan, daha çok geleneksel bir müzik olan bu trampet müziği festivali daha çok rock ve pop müzik festivallerin yaptığı şeyleri yapmamalı. Öyle sanırım ki filmimin ve benim verdiğim bu mesaj doğru bir şekilde algılandı ve takdir edildi.

2016 yılında tamamladığım üçlememin ikinci filmi olan *'Sevdalinka: The Alchemy of Soul'* (Sevdalinka: Ruhun Simyası) Boşnak kökenli, Osmanlı, Fars, İspanya ve Batı sentezinden oluşan bir müzik türüyle ilgili bir filmidir. Ancak hem üçlememin ilk filmi hem ikinci filmi Balkanlar söz konusu olunca, çok ciddi bir şekilde tarihsel, sosyolojik, siyasi vb. konulara değinmektedir. Tıpkı benim bu yazımda yaptığım gibi, konu belgesel, ancak mekan Balkanlar olunca iş öyle bir çetrefilli hale geliyor ki bir çok alandan söz etmeniz gerekir. Herhalde bu Balkanlar'ın bitip tükenmeyen çekiciliği, tam da bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu üçlemem henüz tamamlanmış değil, son filmin çekim aşaması devam etmekle beraber ilk iki filmi göz önünde bulundurduğum zaman Balkanlar'a dair ortak bir takım ipuçlara ulaşabildiğimi söyleyebilirim. Mesela her iki filmde siyaset ciddi ölçüde suçlanmaktadır. Kendi çıkarlar uğruna tarihi, kültürü, müziği, sporu vb. unsurları kullanarak beraber yaşayan halkaları ayırtırmak ve bundan faydalandığı sıkça dile getirilmektedir. Sıradan insanların ve halkın savaşa rağmen ne kadar kaynaştığını ve ne derece benzeştiğini gördüğünüz zaman aklınıza ilk gelen soru, suçlu kimdir? Balkanlar'ın belki de en meşhur ve asla cevaplanamayacağı sorusudur bu. İkiyüzyıldan uzun bir süreden beri hep bir suçlu aranmaktadır. Kimi zaman bu suçlu Osmanlı kültürü ve zihniyetidir, kimi zaman komünizmdir, kimi zaman Hitlerdir, kimi zaman Tito'dur, kimi zaman Batı, kimi zaman Doğu, kimi zaman demokrasi, kimi zaman kapitalizm, kimi zaman tek partili rejim, kimi zaman çok partili rejim, kimi zaman Almanlar, kimi zaman Türkler, kimi zaman Amerikalılar, kimi zaman Ruslar... bu liste böyle devam edip uzayabilmektedir. Herkesin de kendine göre bir cevabı var, ancak bu cevap her zaman her kafadan bir ses şeklinde yansıdığı için Balkanlar'a has olan kakafoninin oluşmasına yol açmaktadır. Balkanlar gerçekten hayattan zevk almayı bilen ve seven bir coğrafyadır. Misafir perverdir, cana yakındır, konuşkandır, dosttur, enerji doludur, ayrımcı olmadığını vs. gösterirken ve tam da siz buna ikna olmuşken ani bir şekilde sizi inanılmaz derecede hayal kırıklığına uğratabilir. Bunun sebebi yukarıda belirtti-

ğimiz sosyo-antropoljik kökenli olmakla beraber, yani kaba tabiriyle 'buranın patronu benim' veya 'üstün benim' refleksini besleyecek malzemenin sonunun olmayışıdır. Dinden, tarihten, kültürden vs. tutun, bu özde aynı insanları ayırtırmak isterseniz sonsuz bir maden gibi kaynağa sahipsiniz. Ben bu bağlamda bir tarafı veya birilerini suçlamak yerine hep sorunun kökenine gitmeye çalıştım ve bu bağlamda Balkanlar'da zihinsel devrim gerçekleşmediği takdirde oradaki halklar iç ve dış güçler taraftan bir çok açıdan manipüle edilip tekrar kolayca birbirlerine düşürülebilecektir. Zihin değişikliği ise bir insanoğlu için herhale en zor şeylerden biridir. Ben de maalesef tam da bu yüzden Balkanlar'ın yakın ve orta vadeli bir zamanda huzura kavuşabileceğini düşünmüyorum.

Aleksandar Manić'in (Aleksandar Manić) 2005 yılında çektiği *'Knjiga rekorda Šutke'* (Şutka'nın Rekorlar Kitabı) adlı uzunmetrajlı filmi Türkiye'de gösterilip büyük bir beğeniyle karşılanmıştı. Şutka aslında Makedonya'nın başkenti Üsküp'teki bir semtin kısaltılmış adı, tam adı ise Şuto Orizari. Bu semt eskiden beri eski Yugoslavya'da çingeneleriyle tanınıyordu. Semtin ünlenmesine yol açan kişi kuşkusuz ki Emir Kusturica'dır. Kendisi 1988 yılında çektiği *'Dom za vešanje'* (Çingeneler Zamanı) adlı filminin bir çok oyuncusunu bu semtte bulmuştu. Çünkü bilindiği gibi, bu filmdeki bir çok oyuncu hayatında ilk defa oyunculuk yapmıştır. Bu filminden tam 10 yıl sonra, yani 1998 yılında çektiği *'Crna mačka, beli mačor'* (Kara Kedi, Ak Kedi) adlı filminin başrol oyuncusu Bajram Severdžan (Bayram Severcan) da bu semtten bulunan bir oyuncudur. Ancak Kusturica 'Çingeneler Zamanı' filminde olduğu gibi semte gidip, onu orada bulup keşfetmemiştir. Bayram Severcan'ı Makedonya ve eski Yugoslavya'nın başarılı yönetmenlerinden Stole Popov'un 1997 yılında çektiği *'Gypsy Magic'* (Çingene Büyüsü) adlı filminde keşfetmiştir. **Bu film 1997 yılında İzmir Uluslararası Film Festivali'nin yarışma filmlerinden biriydi ve gerçekten de hayatında sinemada ilk defa oynamasına rağmen Bayram Severcan'ın performansı göze batacak kadar etkileyici ve iyiydi. Filmin yönetmeninden daha o zaman Emir Kusturica'nın yeni filminde de başrol oynayacağını öğrenmiştim. Bu filmin hangi film olduğunu bilmiyordum, ancak daha sonra bunun 'Kara Kedi, Ak Kedi' adlı filmin olduğunu öğrenmiştim. Aslen Şutka'lı olan Bayram Severcan 'Şutka'nın Rekorlar Kitabı'nın bir nevi anlatımcısı ve sunucusudur. Aleksandar Manić'in bu uzunmetrajlı belgesel filmde Çingenelerin renkli ve kara mizah dolu dünyası rekabete sokularak, güzel bir şekilde planlanıp, kurgulanmış ve paketlenmiştir. Ancak şunu da atlamamak lazım, Kusturica ve sineması olmasaydı bu**

filmin dikkat çekme ve başarılı olma olasılığı oldukça azdı. Kaldı ki, bu filmi izleyen biri, daha önce bir iki Kusturica filmi izlediyse ve eğer bu izlediği filmlerden biri yukarda saydığım filmlerden herhangi birisiyse, aklına ilk gelen şey kuşkusuz ki Kusturica'nın sineması, görselliği ve karakterleri olurdu. Tam da bu noktada 'Şutka'nın Rekorlar Kitabı'nın yönetmeni Aleksandar Manić'in çektiği ilk belgesel filmin yalnızca adı bile yukarda anlatmaya çalıştıklarımı destekler niteliktedir. Yönetmenin bu 1996 yılında çektiği ilk belgesel filmi 'Shooting Days: Emir Kusturica Directs Underground' (Çekim Günleri: Emir Kusturica Underground Filmini Çekiyor) bize 'Şutka'nın Rekorlar Kitabı' adlı filmin kökeninde nelerin yattığını net göstermektedir. Ancak filmdeki fikir olsun, kurgu, sunum şekli vb. unsurları göz önünde bulundurarak özgün, başarılı, eğlenceli ve takdir edilmesi gereken bir eserden söz ettiğimiz söyleyerek yönetmenin hakkını teslim etmemiz lazım. Bu filmle ilgili son olarak söylenebilecek şey ufak bir eleştiri olabilir o da Şuto Orizari ya da Şutka semtinin gerçek gündelik hayatın inanılmaz zor olmasıyla ilgilidir. Yani filmdeki gibi eğlenceli ve gülünecek bir tarafı pek yok gibi. Balkan sineması, ister belgesel, ister kurmaca olsun, her koşulda güçlü bir hayata sarılma refleksine sahip olduğu için en üzüntü verici durumda bile insanı güldürebilmektedir. Bunu kabul ediyorum. Dolayısıyla yönetmenin bunu görmezlikten geldiğini sanmıyorum. Anlatmak istediklerini kendi bakış açısından başarılı bir şekilde anlatmıştır. Söylediklerim konusunda ne derece duyarlı olup olmadığını bilmiyorum ancak yine de Şutka'nın eğlenceli bir yer olmadığını ve insanların orada son derece zor şartlar altında yaşadıklarını belirtmekte fayda var diye düşünüyorum.

Tek tek ve daha ayrıntılı filmlere değinmek yerine, kısaca bir kaç filmin adını da anmakta yarar var. Bunlardan biri Gordan Matić'in (Gordan Matić) 2011 yılında çektiği 'Žučko: Priča o Radivoju Koraću' (Radivoy Koraç'ın Hikayesi) adlı filmidir. Yarı belgesel, yarı kurmaca olan bu filmi özellikle basketbolu seven kişilerin izlemesi gerekir. Koraç Kupası'ndan da tahmin edebileceğiniz gibi, bu film dünya basketbol tarihinin gelmiş geçmiş en büyük basketbolculardan birinin, Sırp asıllı Radivoy Koraç'ın hikayesini anlatmaktadır. Radivoy Koraç'ın 'Drina Köprüsü' adlı romanın yazarı Ivo Andrić'le dostluğu, yani dünya çapında bir basketbolcunun dünya çapındaki bir edebiyatçıyla dostluk ilişkisi filmin enteresan yanlarından birini oluşturmaktadır.

2001 yılında 'Tarafsız Bölge' filmiyle Yabancı Dilde En İyi Film Oscar sahibi Boşnak yönetmen Danis Tanović (Danis Tanović), belgesel sinemayla ilgili bu ya-

zımda onun 2013 yılında çektiği 'Epizoda u životu berača željeza' (Demir Toplayıcısının Hayatından Bir Kesit) adlı filmini bu kapsama aldığım için belki bana kızacak. Ancak ben bu filmi belgesel mi değil mi tartışma niyetinde değilim, özellikle anlatımı ve Balkanlar'daki belgesel sinemaya teşvik etmek bakımından burada anmakta yarar vardır diye düşünüyorum.

Son olarak 2016 yılında çekilmiş olan 'Houston, We Have a problem' (Houston, Bir Sorunumuz Var!) adlı filminden söz etmek istiyorum. Slovenyalı yönetmen Žiga Virc'in (Jiga Virts) bu uzunmetrajlı belgesel film ABD'nin 1960'larda, Tito yönetimindeki Yugoslavya'nın gizli uzay programını satın almak için yaptığı ve tüm dünyadan gizlediği milyar dolarlık anlaşma efsanesinin izini sürüyor ve gerçek olup olmadığını anlamaya çalışıyor. Dünya çapında tanınan Slovenyalı sosyolog Slavoj Žižek'in (Slavoy Jijek) filmde yer alması, filme bambaşka bir tat veriyor ve de değer katıyor.

Daha en başta belirttiğim gibi Balkanlar'da belgeseller neredeyse sinemanın başlangıcından beri çekilmektedir. Tabii ki ilk zamanlardan söz ettiğimde haber niteliğindeki belgesellerden söz ediyorum. Ancak şunu rahatça söyleyebilirim, Balkan topraklarında belgesel sinema genel anlamda her zaman ciddiye alınmıştır. Belgesellerin televizyon kanallarında, ciddi sinema dergilerinde, kimi zaman sinemalarda hep yeri olmuştur. Örneğin Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra, yeni oluşan devletlerin tümü iktisadi olarak çok kötü olmalarına karşın sinema hala ciddi anlamda desteklenmektedir ve bu destekten belgesel filmler de önemli ölçüde yararlanmaktadır. Balkanlar'da sinema bir kültür, yaşam biçimi, yaşamın bir parçasıdır. Örneğin herhangi bir filmde beğenilen bir karakterin replikleri onlarca yıl halk arasında söylenebilmektedir. Bu eskiden böyleydi, hala da böyle. Belki internet çağında olduğumuz için eskisi kadar yoğun değil ama öyle sanıyorum ki Balkanlar'daki insanların sinema kültürü hala organik bir bağa sahiptir ve büyüsunü yitirmemiştir. Bu belgesel sinema için de pekala geçerlidir.

Makaleme alıntıyla başladım, alıntıyla da bitirmek istiyorum. Balkanlar'daki insanların zihniyeti konusunda çok fazla kafa yormuş ve çokça da espri üretmiş Sırp yazar, şair ve gazeteci Dušan Duško Radović'in (Dušan Duško Radović) şu sözleri, Balkanlar'da işlerin niye bir türlü rayına oturmadığını ve iyiye gitmediğini çok net ve keskin bir şekilde dile getirmektedir:

İnsanlarımız daha iyi insan olabilirler mi? Tabii ki, ama kimse bunu başlatmak istemiyor, kimse ilk olmak istemiyor. Herkesin bir kötü tecrübesi vardır. Yüzlerce kez daha iyi insan olacağız diye yemin etmedik

mi? Bazıları gerçekten daha iyi insan oldu, kimsenin hakkını yemeyeyim.
Sonra da bu iyi olanlar geri zekalı yerine konuldu, çünkü bir bakıyorsun,
diğerleri iyi olmak yerine daha da kötü insan olmuşlar. (Radović, 2015)

KAYNAKLAR

CONNERTON, P. *Toplumlar Nasıl Anımsar* (A. Şenel, Çev.). İstanbul: Ayrıntı, 2014

DEBELJAK, A. *Balkanski fragmenti: Erozijska naiivnog sjećanja i njezine opasnosti*. Beograd: Reč-61/7, 2001

“Ovako nas je budio Duško Radović: Aforizmi koje ne zaboravljamo!” <https://stil.kurir.rs/lifestyle/zanimljivosti/31768/ovako-nas-je-budio-dusko-radovic-aforizmi-koje-ne-zaboravljamo> (Erişim tarihi 16.08.2015)

HOBBSAWM, E. J. *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"* (O. Akınhay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı, 1995

LAUSEVİÇ, M. (2002). *Biranje nasledja: zašto Amerikanci pevaju pesme sa Balkana*. Beograd: Reč-65/11, 2002

MALCOLM, N. (1999). *Bosna* (A. Karadağlı, Çev.). İstanbul: Om, 1999

MALCOLM, N. (1999). *Kosova: Balkanlar'ı Anlamak İçin* (Ö. Arkan, Çev.). İstanbul: Sabah, 1999

MOS, M. (1998). *Sociologija i Antropologija I i II* (A. Moralić, Çev.). Beograd: XX Vek, 1998

PETROVİÇ, T. *Dugo putovanje kući: reprezentacije "Zapadnog Balkana" u političkom i medijskom diskursu*. Beograd: Reč-80/26, 2010

SALİJİ, S. *Kiraz Tadının Rüzgarla Karıştığı Yer: Vatel*. SineMasaL, Sayı 11-12, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2004

SELİMOVİÇ, M. *Derviş i Smrt*, Beograd: Tea Books, 2018

SMIT, E. *"Zlatno doba" i nacionalni preporod* (A. Kostić, Çev.). Beograd: Reč-56/2, 1999

TODOROVA, M. *Balkan: Od invencije do intervencije* (D. Ilić, Çev.). Beograd: Reč -55/1, 1999

TODOROVA, M. *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek* (D. Şendil, Çev.). İstanbul: İletişim, 2003